

**ANTROPOGEN LANDSHAFTLARNI TADQIQ ETISHNING ILMIY VA
NAZARIY ASOSLARI**

Xurramova Nazira Xurram qizi

SamDU tayanch doktoranti

Samarqand.

naziraxurramova4@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15170019>

Inson va tabiat tushunchalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib ularni birisiz ikkinchisini tasavvur qilib bo‘lmaydi. Chunki insonning mavjudligi tabiatdagi resurslar bilan bog‘liq bo‘lsa, tabiatning ham qay holatda mavjudligi insonning xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liqdir va inson bu jarayonda faol ishtirok etadi. Inson faoliyatining tabiatga ta‘sirini kuchayishi natijasida landshaftlarning katta maydonlarda o‘zgarishiga olib keladi. Insoniyat haqiqatdan ham Vernandskiy aytganidek qudratli bir geologik kuchga aylanib qolmoqda Yerning landshaft qobig‘ida uning komponentlari orasida millionlab yillar mobaynida yuzaga kelgan nomutanosiblik ekologik muvozanatning holati ko‘p jihatdan insonning xo‘jalikdagi faoliyati miqyosiga uning tabiiy resurslardan qanday foydalanishiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Tabiiy muhitga inson faoliyatining salbiy ta‘siri, uning holatini yaxshilash muammolari yechimini topish zarur. Bunda antropogen landshaftlar haqidagi ta‘limot ilmiy nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Insonning xo‘jalikdagi faoliyati natijasida tabiiy geografik sharoitda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni ilmiy tahlil qilishga birinchi bo‘lib urunib ko‘rganlardan biri amerikalik geograf olim J.P.Marshdir. Taniqli rus olimlaridan V.V.Dokuchaev va A.I.Voeykovlar ham o‘z asarlarida inson faoliyati natijasida tabiiy komponentlarning o‘zgarishini chuqur tahlil qilib ko‘rganlar. Bu masala keyinchalik ham tabiatshunos olimlarning e‘tiboridan chetda qolmagan. Ayniqsa L.S.Berg, A.D.Gojev, L.G.Ramenskiy, V.N Gorodkov kabilarning ishlarida ushbu mavzuning faqat nazariy tomonlarigina ta‘kidlanib qolmasdan, balki inson bilan tabiat aloqalarining mohiyatini ochib berishga ham urinib ko‘rilgan. XX asrning 40-50-yillarida geografik adabiyotda “madaniy landshaftlar” yoki “o‘zgartirilgan landshaftlar”ga bag‘ishlangan ilmiy maqolalarning birin-ketin paydo bo‘lishi, masalan, Yu.G. Saushkin, V.L. Kotelnikov, B.V. Bogdanov va h.k., antropogen landshaftshunoslik poydevorining shakllanishiga kuchli turtki bo‘ldi. Bu borada, ayniqsa, Yu.G. Saushkinning “Madaniy landshaftlarni o‘rganish uchun geografiyaning alohida tarmog‘i bo‘lishi kerak” degan fikri muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Uning 1947- yilda nashr qilingan monografiyasida esa qishloq xo‘jalik landshaftlari haqida jiddiy fikrlar keltirilgan.[23; 8-b.].

Antropogen landshaftlarning tabiiy sharoiti o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lsada, ular qaysi geografik zona yoki hududda joylashgan bo‘lsa, shu zonaning tabiiy sharoiti bilan bog‘liq holda rivojlanadi va tabiiy qonuniyatlar asosida taraqqiy etadi. Ular o‘zining xo‘jalikda foydalanishiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: madaniy va madaniy bo‘lmagan landshaftlar [20; 3-224 b.].

D.V. Bogdanov [7; 300-321 b.] landshaftlarni madaniy va o‘zgartirilgan, I.M. Zabelin [12; 5-176 b.] tabiiy-antropogen va madaniy, A.G. Isachenko [13; 6-13 b., 69;] buzilgan (kuchli o‘zgartirilgan) va o‘zgartirilgan (madaniy) landshaftlarga ajratishadi.

K.Bauerning fikricha, inson o'zining yashaydigan hududi doirasida yerlarni o‘zgartirib madaniy landshaftga aylantiradi. Bu sistemada madaniyat faol agent bo‘lib, tabiiy muhit vosita, madaniy muhit esa natija bo‘lib xizmat qiladi. [15; 3-264 b]

V.V.Dokuchayev, A.I.Voyeykov, V.V.Alyoxin va boshqalarning olib borgan ishlari natijasida inson xo'jalik faoliyati ta'sirida o'zgargan landshaftlar "madaniy landshaft" deb atala boshlagan. F.Zigrayning fikricha "Madaniy landshaft" so‘zi N.Krebs tomonidan fanga kiritilgan. [5; 9-20 b., 24; 5-208 b.].

Ya.Demek fikriga ko‘ra “madaniy landshaft tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy geotizmlardan tashkil topgan aralash (gibrid) supertizimdir”. Shuningdek u madaniy landshaftlarni 9 ta turga ajratadi: 1) o‘rmon landshafti; 2) qishloq xo‘jaligi landshafti; 3) yaylov landshafti; 4) plantatsiyalar va bog‘lar landshafti; 5) sanoat landshafti; 6) kon landshafti; 7) urbanizatsiyalashgan hududlar landshafti; 8) rekreatsion landshaft; 9) milliy bog‘lar va qo‘riqxonalar. [16;3-223 c]

Tabiatda antropogen landshaftlar mavjudligini, ularning turli-tumanligini landshaftshunos olimlar birdaniga emas, balki asta-sekinlik bilan tan ola boshlashgan. “Antropogen landshaft” termini rossiyalik geograflar A.D.Gojev va B.N.Gorodkov tomonidan taklif qilingan. A.D.Gojev 1930-yilda birinchi bo‘lib antropogen landshaftlarni tabiiy kompleks sifatida ajratadi [21; 71-74 b.]. Keyinchalik antropogen landshaft konsepsiyasini F.N.Milkov ilmiy jihatdan asoslab berdi [20; 3-224 b.] va bu kontsepsiya u yaratgan ilmiy maktab namoyandalari tomonidan rivojlantirildi [1; 123-128 b., 2; 16-21 b., 19; 5-260, 6;3-136].

Hozirgi kunda antropogen landshaftshunoslik yo'nalishining asoschisi F. N. Milkov ekanligini ko'pchilik geograflar tan olishadi. Shu sohada qator ilmiy asarlar yaratgan bu oliming fikricha, “insonning xo'jaligidagi faoliyati natijasida yangidan barpo bo'lgan landshaftlar ham, inson ta'sirida birorta komponenti tubdan o'zgargan tabiiy majmualar ham antropogen landshaft hisoblanishi kerak”deb yozgan edi.

V. Kalesnik, A.G. Isachenko [13; 3-368 b.] lar landshaftning to'liq o'zgartishi uchun uning geologik asosi, ya'ni fundamenti ham o'zgartirilishi kerak deb ta'kidlaydi. [6;3-136]

Bu fikrlarga qo'shilgan holda V.I.Prokayev “faqat geologik-geomorfologik asosi inson tomonidan o'zgartirilgan geokomplekslarnigina antropogen geokompleks deb atashimiz mumkin” deb yozadi. Bundan tashqari u landshaftning ayrim komponentlari inson tomonidan o'zgartirilgan bo'lsayu, ammo geologik-geomorfologik zamini o'zgarmay qolgan bo'lsa, bunday landshaft inson ta'siri to'xtagan taqdirda o'zining avvalgi holatiga qaytadi. Bularni olim antropogen modifikatsiya deb hisoblaydi. [22; 23;3-68]

L.I.Kurakovaning fikriga ko'ra, landshaftlarning eng umumiy xususiyatlaridan biri shundaki unda bironta komponent o'zgartirilsa boshqa komponentlar ham landshaft ham butunlay o'zgaradi. Chunki ular bir-biri bilan zanjirsimon bog'langan.

Tabiiy geograflardan A.M.Ryabchikov, E.V.Milanova, N.A.Gvozdeskiylar ham landshaftlarni tubdan o'zgartirish uchun ularning barcha komponentlarini o'zgartirib o'tirish shart emas, ulardan faqat birini o'zgartirish kifoya , yangi landshaft hosil bo'ladi, degan xulosaga kelishgan.[23;3-68]

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, antropogen landshaftlar, ularning paydo bo'lishi, rivojlanishi haqida turlicha va bir-biriga qarama-qarshi fikrlar mavjud. Bunga sabab antropogen landshaftshunoslik yo'nalishi nisbatan yangi yo'nalish va uni tadqiq qilgan olimlarning turli ilmiy maktab namayondalari ekanligidadir. Bizning fikrimizcha Antropogen landshaftlar inson faoliyati natijasida shakllangan yoki o'zgarishga uchragan geografik hududlardir va landshaftlar antropogen landshaft bo'lishi uchun ularning fundamenti geologik-geomorfologik asosi o'zgarishi shart emas. Landshaft komponentlaridan biriga tashqi tasir qilishning o'zi kifoya qolgan elementlarda ham o'zgarish sodir bo'ladi. Bu fikrlarni tadqiqotimiz davomida isbotlashga harakat qilamiz.

O'rta Osiyo, xususan mamlakatimiz hududidagi antropogen landshaftlarni o'rganishni A.A.Abdulqosimov boshlab berdi va o'ziga xos ilmiy maktabga asos soldi. O'zbekistonning antropogen landshaftlarini o'rganishga A.A.Abdulqosimov, B.V.Vinogradov, A.A.Rafiqov, A.Maqsudov, Sh.S.Zokirov, S.B.Abbasov, Q.S.Yarashev, S.I.Abdullayev, K.M.Boymirzaev, A.Xojimatov, R.Y.Holiqov, I.X.Jankobilov, Sh.Dusanova, M.S.Shamuratov va boshqa tadqiqotchilarning xizmatlari katta bo'ldi. Bundan tashqari O.T.Mirzamaxmudov, Yu.Abdurahmonova, K.Davronov, M.Nazarov, D.X.Jo'raqulova va boshqalarning respublikamizning turli hududlari misolida olib borgan tadqiqot ishlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. A.A.Abdulqosimov [1; 3-18 b. «antropogen landshaft deb, Yer landshaft sferasining kuchli o'zgargan va o'zgartirilgan qismi bo'lib, insonning xo'jalik faoliyati tufayli

shakllangan» deb ta'kidlaydi. Ayrim manbalarda antropogen landshaft tushunchasining sinonimi sifatida “madaniy landshaft”, “o'zgartirilgan landshaft”, “texnogen landshaft”, “antropogen geosistema”, “bunyodkorlik geosistemalari” kabi terminlar ham qo'llaniladi. [4; 3-18 b.].

A.A.Abdulqosimov O'rta Osiyo va O'zbekiston hududlaridagi antropogen voha landshaftlarining vujudga kelish va shakllanish tarixini tahlil qilib, 8 ta yirik markazga ajratadi: Bular 1) Janubi-g'arbiy Turkmaniston, 2) Janubiy Turkmaniston, 3) Janubi-sharqiy Turkmaniston, 4) Janubiy O'zbekiston, 5) Xorazm, 6) Janubiy Qizilqum, 7) Samarqand; 8) Farg'ona kabi tarixiy geografik markazlari. Maskur markazlarning har biri o'zining vujudga kelishi va shakllanishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Bundan tashqari A.Abdulqosimov antropogen landshaftlarni tasniflash masalasi bilan ham shug'ullanib O'rta Osiyo hududidagi antropogen landshaftlarni 10 ta sinfga ajratgan va kartalashtirish ishlarini amalga oshirgan. Bular: sug'oriladigan qishloq xo'jaligi landshaftlari, voha seliteb landshaftlari, rekreatsion landshaftlar, sanoat landshaftlari va boshqa antropogen landshaft sinflari. [4;102-103-301-3-4-6]. A.N.Xojimatov Vohalar landshaftlari ularni tasniflash masalalari bilan shug'ullabgan. Q.S.Yarashev Surxondatyo botig'i antropogen landshaftlari, O.T.Mirzamaxmudov Farg'ona vodiysi adir landshaftlarining antropogen transfor atsiyasi va ularni kartalashtirish, M.G.Nazarov Qashqadaryo havzasi antropogen landshaftlarini tasniflash, D.X.Jo'raqulova Surxondaryo havzasi antropogen landshaftlarining shakllanishini tarixiy-genetik davrlashtirish bo'yicha tadqiqot ishlari olib borgan.

Tadqiqot ob'ektimiz hisoblangan O'rta Zarafshon havzasining landshaft tuzilishi va ularni tasniflash, kartalashtirish bilan ko'plab tadqiqotchilar shug'ullanishgan.

L.A.Alibekov Zarafshon daryo havzasi va G'arbiy Zarafshon (Chaqilkalon, Qoratepa, Zirabuloq, Ziyovuddin) tog'larining tabiiy geografik sharoiti xususiyatlari hamda landshaft komplekslarini o'rganadi [8; 47-48 b.]. Zarafshon vodiysi misolida tog'-tekislik tizimining aloqadorligi, ularda modda va energiya almashinuvini, tog' landshaftlarini morfologik birliklarga bo'lishda yonbag'irlar ekspozitsiyasi, balandlik, turli tipdagi tog' jinslari, relief shakllari asosiy rolni o'ynaydi.

A. Raxmatullayev O'rta va Quyi Zarafshon landshaftlarini har tamonlama o'rgangan va rayonlarga ajratgan. O'rta Zarafshon havzasini 17 ta landshaftga bo'ladi. Bunda ushbu landshaftlarni 2 ta okrug ya'ni Samarqand botig'i okrugi va Xatirchi botig'i okrugi tarkibiga kiritgan. Olim tog'oldi tekisliklari va yirik botiqlarni landshaftlarga ajratishda joyning geologik va geomorfologik tuzilishi, genezesi, gipsometrik holati, iqlim xususiyatlarini inobatga olgan. [6;48-b,].

X.Jo'raqulov Zarafshon tizmasi va unga tutash tekislik landshaftlarini kompleks o'rganadi va landshaftlarning ko'rinishini tektonik-geomorfologik va

iqlimiy omillarga tayangan holda turlarga ajratadi. Olim tadqiqoti natijasida landshaftlarni 42 turini aniqlaydi. X.Jo‘raqulov fikriga ko‘ra bu 42 landshaft turi faqat shu yerda emas hatto ularni butun O‘zbekistonning boshqa hududlari va O‘rta Osiyoda uchratish mumkin. [9; 69 b.]

Nafaqat O‘zbekiston balki O‘rta Osiyo antropogen landshaftshunoslik fani asoschisi A. A. Abdulqosimov havza landshaftlarini 3 ta sinf va 15 ta landshaft komplekslariga bo‘lib o‘rgangan. Bundan tashqari shogirdlari Y. Abdurahmonova, K. Davranovlar bilan Zarafshon botig‘i voha landshaftlari va geoeologik holatini o‘rgangan.

O‘.B.Badalovlar O‘rta Zarafshon havzasida rekreatsiya va turistik resurslarni rivojlantirish imkoniyatlari jihatidan o‘rgangan va havza landshaftlarini ushbu imkoniyatlarga qarab sinf, kichik sinf va landshaft guruhlariga ajratgan.

B. Meyliyev O‘rta Zarafshon hududi landshaftlarida sodir bo‘layotgan hodisalarni GIS texnologiyalar yordamida o‘rgangan va landshaftlardagi denamik o‘zgarishlarni tahlil qilgan.

E. Ulug‘muradov O‘rta Zarafshon havzasidagi agrolandschaftlarning ekologik holati, unga ta’sir etuvchi manbalarni o‘rgangan.

B.Eshquvvatov O‘rta Zarafshon landshaft komplekslarini qishloq xo‘jalik maqsadlarida mikrozonalashtirish va rayonlashtirish bilan shug‘ullangan.

Biz O‘rta Zarafshon havzasi landshaft tuzilishini o‘rganib tahlil qilgan holda quyidagi sinflarga ajratdik: a) Agrolandschaftlar sinfi; b) Voxa-seliteb landshaftlar sinfi; d) Antropogen suv landshaftlar sinfi; e)Rekreatsioon landshaftlar sinfi; f) chalacho‘l va yaylov landshaftlari sinfi; g) Chiziqli yo‘l landshaftlari sinfi; h) Sanoat-texnogen landshaftlar sinfi; i) Ko‘milib qolgan yoki madfun landshaftlar sinfi; j) Sakral landshaftlar sinfi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдулкасимов А. Антропогенные парагенетические комплексы Средней Азии //Вопросы географии, №106. М., 1977. –С. 123-128.
2. Абдулкасимов А. Историко-географические центры возникновения антропогенных ландшафтов //Известия Узбекистанского Географического общества. т.16. -Ташкент, 1990. -С.16-21.
3. Абдулкасимов А.А., Абдулкасимов А., Абдулкасимов И. Антропогенные ландшафты Средней Азии и вопросы экологии. -Т., 2004. -260 с.
4. А.А.Абдулкасимов, Ю.Х.Абдурахмонова, К.К.Давронов Зарафшон ботиғи воҳа ландшафтлари ва геоекологияси. Монография. Тошкент- 2017.102-103-301-3-4-б
5. Абдуллаев С.И. Особенности формирования современных ландшафтов // Автореф. дис. кан. геогр. наук. -Москва, 1974. -20 с.
6. Абдуллаев С.И., Назаров М.Г Қашқадарё ҳавзасининг антропоген ландшафтлари ва уларнинг геоекологик ҳолати. Монография. Қарши-2020.11;25-б.
7. Богданов Д.В. Культурные ландшафты долин Помира и возможности их преобразования // Вопросы географии, вып.24. –М., 1951. –С. 300-321.б.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

8. S.B.Abbasov, Q.S.Yarashev, O‘.B.Badalov O‘rta Zarafshon havzasini rekreatsiya-turistik resurslari, ulardan foydalanishning geografik asoslari va istiqbollari.Monografiya. Samarqand-2023.48-b.
9. Jo‘rakulov X. Zarafshon tizmasi va unga tutash tekislik landshaftlarining differentsiatsiyalanish qonuniyati.Monografiya. Samarqand-2024. 69-b.
10. Ш.Зокиров Антропоген ва Амалий ландшафтшунослик асослари. Тошкент. Университет нашрети-1998.
11. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения. -М.: Мысль, 1973. -224 с.
12. Забелин И. М. Физическая география и наука будущего. – 2-е изд., доп. – М.: Мысль, 1970. – 176 с.
13. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение физико-географическое районирование. – М.: Высшая школа, 1991. – 368 с.
14. Арманд Д.Л.Наука о ландшафте. -М.: Мысль, 1975. -288 с.
15. Бауэр Л., Вайничке Х. Забота о ландшафте и охрана природы. -М.: Прогресс, 1971. -264 с.
16. Демек Я. Теория систем и изучения ландшафта. Пер. с чешского. М. : Прогресс 1977,223 с.
17. Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки. – М.: Академия, 2004. – 400 с.
18. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение физико-географическое районирование. – М.: Высшая школа, 1991. – 368 с.
19. Lioubimtseva, E. and Henebry, G.M. Climate and environmental change in arid Central Asia – Impacts, vulnerability, and adaptations. Journal of Arid Environments, 73. 2009. -p.963-977.
20. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения. -М.: Мысль, 1973. -224 с.
21. Назаров М.Г. Қашқадарё вилоятининг антропоген ландшафтларини таснифлашнинг айрим масалалари // Илм-фан ва инновация. Илмий- амалий конференция материаллари. -Қарши, 2013. –Б.71-74.
22. Прокаев В.И. Физико-географическое районирование. М :, 1983.
23. Зокиров Ш.С. Антропоген ва Амалий ландшафтшунослик. Тошкент Университет-1998. 10;11-b.
24. Зокиров Ш.С. Ландшафтшунослик асослари (ўқув қўлланма). -Т.: Университет, 1994. - 89 б.